

Հրաշյա ՓԱՆՈՍՅԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՑԱՐԺԵՐԸ ԹՈՒՄԱՆ-Ե ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԱԶԱՏ-ՋԻՐԱՆԻ ՈՒ ԴԱՐԱՑԱՍՔԻ ՄԱՀԱՆԵՐՈՒՄ (XVII դ. առաջին կես)

Նախիջևանի երկրամասի ժողովրդագրական խնդիրների լուսաբանման գործում չափազանց մեծ նշանակություն ունի երկրամասում հայ բնակչության տեղաշարժերի ուսումնասիրությունը: Այս տեղաշարժերի հիմնական պատճառը տարածաշրջանում անընդհատ ընթացող պարսկա-թուրքական պատերազմներն էին:

XVII դ. սկզբներին Նախիջևանի երկրամասը էթնիկ տեսանկյունից Հայաստանի միատարր կազմ ունեցող շրջաններից էր, որտեղ բնակչության ճնշող մեծամասնությունն հայեր էին: Վերոնիշյալի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում եվրոպացի ճանապարհորդ միսիոներ Վիլյոդը, որի վկայությամբ Նախիջևանն ուներ 40 հազար ծովս հայ բնակչություն¹: Նախիջևանի բնակչության թվակազմի, էթնոկրոնական նկարագրի մեջ որոշակի փոփոխություններ կատարվեցին XVII դ. սկզբներին՝ պայմանավորված շահ Աբաս I-ի կազմակերպած բռնագաղթով, որի ընթացքում Նախիջևանի երկրամասից տեղահանվեց և Պարսկաստանի խորքերն ուղարկվեց ավելի քան 160 հազար հայ²: Այս բռնագաղթերն ու տեղահանությունները շարունակվեցին մինչև պարսկա-թուրքական հակամարտության ավարտը՝ 1639 թ.:

Էղևանության օրոք կազմավորված Թուման-ե Նախիջևան վարչական միավորը, որ XV դ.՝ թուրքմենական քաչվոր ցեղերի տիրապետության ընթացքում, դարձավ Հայաստանի վարչաքաղաքական կենտրոն, XVI դ. կեսերին կորցրեց իր ազդեցությունն ու մտավ Ատրպատականի բեկլարբեկության մեջ³: Այն ենթարկվում էր Թավրիզում նստող Ատրպատականի կառավարչին՝ ամիր-ուլ-ումարային (իշխանաց իշխան)⁴: Վարչական այս բաժանումը պահպանվեց մինչև XVII դ. կեսերը:

Թուման-ե Նախիջևանն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Նախճավան և Գողթն, Սյունիքի՝ Վայոց ձոր, Ճահուկ, Երնջակ ու Ծղուկ գավառները: Այն հյուսիս-արևմուտքից սահմանակից էր Երևանի, արևելքից՝ Արցախի նահանգներին: Երկրամասի բնական սահմաններն անցնում էին արևմուտքում՝ Արփա գետով, հյուսիսում՝ Վարդենիսի լեռնաշղթայով, արևելքում՝ Սյունյաց լեռնաշղթայով, հարավում՝ Արաքս գետի երկարությամբ ձգվող հարթավայրով⁵: Թուման-ե Նախիջևանը բաժանվում էր երկու մեծ շրջանների՝ Ջուղայի և Շահապունիքի, որոնց գլխավոր քաղաքներն էին՝ Օրդուբադն ու Նախիջևանը⁶: Սրանք իրենց հերթին տրոհվում էին մահալների, Ջուղան՝ Ազատ-Ջիրանի ու Դարաշամբի, Շահապունիքը՝ Դարալազյազի մահալի ու Միսականի օլթայի⁷: Ազատ-Ջիրանի մահալը տարածվում էր Գեղան գետի ավազանում՝ ընդգրկելով Մեծ Հայքի Վասպուրական ու Սյունիք նահանգների Գողթն ու Երն-

¹ *Voyages d'un missionnaire de la compagnie de jesus en Turquie, en Perse, en Arménie et en Barbarie, Paris, 1730, p. 192.*

² *Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռագիր N 1294:*

³ *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր, պրակ I, (ԺԴ-ԺԶ դդ.), կազմեց՝ Հ. Փափազյան, Եր., 1968, էջ 96:*

⁴ *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր, հ. Ա, (ԺԴ-ԺԶ դդ.), կազմեց՝ Հ. Փափազյան, Եր., 1956, էջ 97:*

⁵ *J. Chardin, Voyages en Perse, et autres lieux de l'orient, tom II, Amsterdam, 1735, p. 303.*

⁶ *Relation du voyage d'Adam Olearius en Moscovie, Tartarie, et Perse, tom I, Paris, 1679, p. 362.*

⁷ *Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականք, պրակ III, կազմեց՝ Զ. Կոստիկյան, Եր., 2005, էջ 47, 77:*

ջակ գավառները, արևելքում սահմանակցում էր Սյունյաց լեռնաշղթային: Մրան արևմուտքից սահմանակից էր Դարաշամբի մահալը, որից բաժանվում էր Երնջակ գետով, ընդգրկվում էր Վասապուրականի Նախճավան ու Սյունիքի ճահուկ գավառները: Դարաշամբի մահալը փոփած էր Նախիջևան գետի ավազանում: Այն արևելքից սահմանակից էր Երնջակ գետին, հյուսիսից՝ Վայոց ձորի լեռներին, արևմուտքից՝ Արփա գետին, հարավային սահմանը հասնում էր մինչև Արաքս գետ:

Ցանկանալով վերահաստատել 1555թ. թուրք-պարսկական սահմանագիծը՝ շահ Աբասը, 1603թ. սկսում է իր արշավանքը: Հայաստանում ռազմական քառերաբեմի էր վերածվել Նախիջևանի արևելյան սահմաններից մինչև Շիրակ ընկած տարածքը: Կրոնավոր-ճանապարհորդ Անտուան Գուվեայի վկայությամբ ռազմական գործողությունների մեջ ընդգրկված այդ շրջանները խիտ ազգաբնակչություն ունեին, որտեղ հաշվվում էին քսանից ավելի քաղաքներ և հազարավոր գյուղեր⁸: Շահ Աբասը, զորքից անջատելով առաջապահ ջոկատ՝ Ջուլֆիգար խանի գլխավորությամբ, ուղարկում է Նախիջևանը գրավելու: Օսմանյան զորքերն սկզբում փորձեցին դիմադրություն ցույց տալ և չէին ցանկանում թողնել քաղաքը, բայց երբ իմացան, որ շահը շարժվում է դեպի Նախիջևան ու արդեն հասել է Ջուղա, թողնում են Նախիջևանն ու մահանջում Երևան. «Իսկ այն զորքն օսմանցուց, գրում է Առաքել Դավրիժեցին, - փախեան ի Թավրիզու և եկին ի Նախչուան, ոչ կարացին մնալ անդէն՝ և կալ ընդդէն, այլ երկիւղիւ մեծաւ ըմբռնեալ ի սիրտ և յոգի, հապճեալ տագնապաւ ելին ի Նախչուան՝ և ժամանեալ անկանէին ի քաղաքն Երևան»⁹:

Թուրքերը պարսկական այս հարձակումներին պատասխանեցին Երևանը գրավելուց երկու ու կես ամիս անց, երբ շահ Աբասը գրավել էր Կարսը: Դեպի Երևան ու Նախիջևան արշավող թուրքական մեծաթիվ բանակի հրամանատար էր նշանակված Ջղալօղլի մականունով Սինան փաշան: Մթափ գնահատելով, որ ուժերի քանակական հարաբերությունն իր օգտին չէ, և որ բաց ճակատամարտում թուրքերին դիմադրելն անհնար կլինի, շահ Աբասը մահանջում է՝ որոշելով ամայացնել ու բռնագաղթի ենթարկել թուրքական բանակի առաջխաղացման ճանապարհին ընկած Նախիջևանի քաղաքներն ու գյուղերը:

Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ՝ շահ Աբասը դեռ վաղուց էր մտադրվել հայ բնակչությանը տեղահանել ու գաղթեցնել Պարսկաստան. «Եւ զոր ի վաղ ժամանակաց ունէր ի մտի զըջելն ազգին քրիստոնէից՝ և զաւերելն աշխարհն Հայոց՝ անդ յայտնեաց խորհրդակցաց իւրոց»¹⁰:

Բռնագաղթն սկսվում է 1605թ. օգոստոսի 11-ին¹¹: Շահ Աբասը մահանջելով ամայացնում է իր մահանջի ճանապարհին ընկած բոլոր քաղաքներն ու գյուղերը, տեղահան անելով բնակչությունը. «սկսեալ ի կողմանցն Նախիջևանոյ՝ զՇիրակ, զՆիզ, զԵղեգնաձոր, զԳեղամ, զԼոռի, զՀամզայիճան, զՇարապլխանայ, զՉարիշատ, և զղաշտն Արարատու, զԵրևան քաղաք, զԿտտէս գաւառ, զԾաղկունձոր, զԳառնունձոր...», - գրում է Չաքարիա սարկավազ Քանաքեռցիին¹²:

Ականատես պատմագիրների վկայությամբ՝ իրամական զորքերը Պարսկաստան էին գաղթեցնում հսկայական հայ բնակչություն, և պարզ էր, որ այդքան ստվար

⁸ Г. Эзов, *Сношения Петра Великого с армянским народом*, СПб, 1868, с. 468.

⁹ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 21:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 35-38:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 46:

^{*} Տես Խաչատուր արեղայի Ջողայեցոյ պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 102: Հայերն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Եր., 1974, էջ 182, 270:

¹² Չաքարիայ սարկավազի Պատմագրութիւն, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1870, էջ 19-20:

ազգաբնակչության միանգամից գաղթեցնել հնարավոր չէր, Առաքել Դավրիժեցին հաղորդում է. «Եւ զայս գործ, որ զագգն Հայոց քշեաց և տարաւ, ոչ թէ մի անգամ կան երկիցս և երկիցս արար և եկաց, այլ գտի հաւաստեալս բազում արս՝ որք ինքեանք իսկ քշածք էին, յորոց հարցեալ տեղեկացայ, նա և ի յիշատակարանաց գրոց՝ գորս ընթերցայ, զի եօթն և ութն անգամ որիշորիշ զկնի միմեանց քշեալ և տարեալ է»¹³: Նախիջևանի երկրամասի մեծ մասն ամայացալ: Այս բռնագաղթը ժամանակակիցների վրա մեծ տպավորություն բողեց: Այս տարագրությունը, որը ժամանակակիցներն անվանեցին «մեծ սուրգում», ահավոր էր իր չարիքով ու հետևանքներով: Այն սկիզբ դրեց Նախիջևանի ժողովրդագրական պատկերի դիսմախեղման գործընթացին:

Թուման-ե Նախիջևանից բռնագաղթի ենթարկված հայ բնակչության ընդհանուր թվի վերաբերյալ ժամանակի ականատես պատմագիրների մտտ տեղեկություններ չկան: Այս բացը լրացնելու են գալիս Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահվող ձեռագրերի հիշատակարանների բավականին արժեքավոր տեղեկությունները: Համաձայն այդ տեղեկությունների՝ Թուման-ե Նախիջևանի Ազատ-Ջիրանի ու Դարաշամբի մահալներից տեղահանվել ու բռնագաղթի էր ենթարկվել մոտ 21 հազար տուն հայ բնակչություն*¹⁴, այսինքն՝ Թուման-ե Նախիջևանի բնակչության կեսից ավելին: Երկրամասի մնացած բնակչությունը զերծ մնաց բռնագաղթից՝ գտնվելով շահ Աբասի նահանջի ճամայարից հեռու, մասնավորապես Դարալազյազի մահալի ու Միսակյանի օլթայի հայկական այն բնակավայրերը, որոնք տեղագրվում էին Վայոց ձորի ու Սյունիքի լեռնային գոտիներում: Թուման-ե Նախիջևանի Ազատ-Ջիրանի մահալի Ազուլիս քաղաքից տեղահանվում է 2500 ընտանիք¹⁵ մոտ 15 հազար մարդ, Օրդուբադից՝ 1200 ընտանիք՝ 8 հազար մարդ¹⁶ և Ջուղայից՝ 2000 ընտանիք մոտ 12 հազար մարդ¹⁷ (Ջուղայի բռնագաղթի մասին մանրամասն կիստսվի ստորև), իսկ Դարալազյազի մահալի ու ամբողջ երկրամասի վարչական կենտրոն՝ Նախիջևան քաղաքից 5300 ընտանիք՝ 31800 մարդ¹⁸:

Աղյուսակ 1. *Թուման-ե Նախիջևանի Ազատ-Ջիրանի և Դարաշամբի մահալներից բռնագաղթի ենթարկված գյուղերի ու բնակչության թիվն ըստ Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրերի հիշատակարանների տվյալների*

Ազատ-Ջիրանի մահալ	Ընտանիք	Մարդ
1. Հանդամեջ (Անդամեջ)	300	2190
2. Անապատ	450	3240
3. Բիլիք	10	80
4. Բոթամ	15	110
5. Վերին գետ	70	560
6. Ունիս	150	1110
7. Բաղաքիկ	80	640

¹³ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցայ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 148:

¹⁴ Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռագիր N 4521:

¹⁵ Նույն տեղում, ձեռագիր N 6496:

¹⁶ Նույն տեղում, ձեռագիր N 4120:

¹⁷ Նույն տեղում, ձեռագիր N 2494:

¹⁸ Նույն տեղում, ձեռագիր N 3138:

*Նախիջևանի երկրամասում հայ ընտանիքների միջինթիվը բավական քարձր է եղել: Համաձայն կաթոլիկ միսիոներ Պետրոս Պետիկի զեկույցի՝ Թուման-ե Նախիջևանի Դարաշամբի մահալի Ապարաններ ավանում կային մոտ 300 տուն կաթոլիկ հայեր, և յուրաքանչյուր տանը ապրում էր 20, 15, կամ 10, իսկ ամենաքիչը 5 հոգի (տե՛ս Bedik Petrus, Cehil Sutan, Viennae, 1678, p. 379):

8. Տրունիս	400	2920
9. Սալ	20	180
10. Տանակերտ	340	2516
11. Դիսար	30	300
12. Վաղարշեր	50	375
13. Վանանդ	420	2980
14. Դաստակ	110	820
15. Աղբի	20	200
16. Ռամիս	140	1160
17. Ստուպին	130	1070
18. Նորակերտ	220	1850
19. Խուրստ	60	450
20. Ազնամիր	70	580
21. Ողոնին	160	1240
22. Աղահեցիկ	110	1100
23. Մեսրոպավան	500	4000
24. Շրջու	200	2200
25. Բիստ	180	1490
26. Յաղբին	100	850
27. Խառոց	130	1060
28. Տևի	140	1400
29. Բոհրուտ	120	1200
30. Փառակա	400	2830
31. Բելլ	100	820
32. Բեղլ	20	200
33. Թեյվազ	130	1300
34. Փորաղաշա	200	1750
Ընդամենը	5505	44771
Դարաշամբի մահալ	Ընտանիք	Մարդ
1. Մազրա	30	300
2. Շահկերտ (Դազանչի)	500	3750
3. Տիգեն	80	930
4. Աստապատ	500	3700
5. Շամբու ձոր (Խրամ)	250	2300
6. Տամբատ	220	1950
7. Եամխանա	50	410
8. Շմբթան	60	460
9. Ազնաբերդ	250	2100
10. Ճահուկ	48	480
11. Նորս	25	300
12. Օծոփ (Ածոպ)	320	2760
13. Կուքի	260	1910
14. Արմավաշեն	110	1500
15. Ակոռի	170	2040
16. Բջնաղ	120	850

17. Եզատուներ	250	2050
18. Խնձորակ	70	520
19. Գոմեր	40	310
20. Քաջածոր	100	730
21. Բարուներ	90	680
22. Քրտն	20	180
23. Ագարակ	190	1520
24. Թափերք	130	1040
25. Մանկ	127	1016
Ընդամենը	4000	33786

Համատարած բռնագաղթի ու տեղահանության պայմաններում աչքի է ընկնում մի ուշագրավ իրողության. Նախիջևանի գավառի կաթոլիկ հայերի առաջնորդ Օգոստինոս եպիսկոպոս Բաջեցին նկարագրում է, թե ինչպես շահ Աբասը հանկարծ կարգադրեց, որ Նախիջևանի գավառի հայերը վերադառնան իրենց բնակավայրերը. «Աուր էր կիրակի, գրում է նա, -ամենայն ժողովուրդն եղեալ էին առաւօտոյն աղօթ և հառաչանք դէպի Աստուած հայեացք և տեսանք թէ ի թագաւորէն մարդ եկաց, հրամանք բերաց թէ Նախիջևանոյ և Երիցակոյ գաւառն դառնան յետ: Երբ որ լսեցաք այսպիսի բարի խրատ՝ ամենեքեան ուրախութեամբ գոռութիւն մատուցաք Աստուծոյ և ցնծութեամբ վասն այսպիսի բարեբարութեան, որ արար Աստուած և ողորմեցաւ ընդ ժողովուրդեան իւրում: Ամենայն ժողովուրդն եղին որպէս եղջիտ, թայէտ առաջ էին տկար... Եկինք հասանք մեր աշխարհս, տեսանք ամենայն ապրանքն թալանած, շատ տուն և վանք կրակ տված էրած. դառն դատարկ ժողովուրդն մնացին Աստուծոյ փառք տալով»: Այս հանգամանքը միանգամայն հասկանալի կլիներ, եթե նկատի չառնենք, որ շահ Աբասի այս բացառիկ շնորհը վերաբերում էր Նախիջևանի գավառի հայ կաթոլիկներին կամ, ինչպես անվանում էին նրան, իրենց՝ ունիթոսներին: Կաթոլիկ հայերն իրենց հայրենակիցների նման անպաշտպան չէին, առաջին հերթին Հռոմի պապն էր նրանց հովանավորում, ապա Արևմուտքի կաթոլիկ միապետները, որոնց դեսպանները հատուկ նամակներ էին տանում պարսից շահերին՝ խնդրելով նրանց ուշադրությունն ու հովանավորությունը Պարսկաստանի հպատակ հայ կաթոլիկների նկատմամբ: Հենց այս մեծ բռնագաղթի ժամանակ էլ, ինչպես երևում է Օգոստինոս Բաջեցու վկայությունից, շահի մոտ էր եկել «Ֆրանկներին» դեսպանը, որը միջնորդեց Նախիջևանի գավառի կաթոլիկ հայերի համար, և քանի որ պարսից շահը ձգտում էր դաշնակցել արևմտաեվրոպական պետությունների հետ՝ ընդդէմ Օսմանյան կայսրության, չէր կարող մերժել նրանց խնդրանքը, մանավանդ որ դա վերաբերում էր հայության մի շատ փոքր մասին միայն: Հայ առաքելական մեծամասնության համար ոչ մի միջնորդություն չէր լինում որևէ քրիստոնյա պետության կողմից, որովհետև (ըստ կաթոլիկների, - Հ.Փ.) հայ եկեղեցին հերձվածող էր. միացած չէր կաթոլիկ եկեղեցուն, և եթե նրա հետևորդները տառապում էին ամենադաժան ստրկության մեջ, այդ այն պատճառով, որ նրանք իրենց հերձվածողության համար պատժված էին քրիստոնեական աստծուց: Այսպես էր բացատրում կաթոլիկ եկեղեցին իր գործողությունները առաքելական հայերի նկատմամբ, որի համար հայերի կրած տառապանքները չէին կարող անցանկալի լինել, քանի որ այդ տառապանքներն առավել ևս պետք է հարկադրեին նրանց դիմել կաթոլիկության՝ տեսնելով, որ իրենց կաթոլիկ հայրենակիցները համեմատաբար ավելի ապահով ու պաշտպանված են¹⁹: Այս և նման միջոցներով կաթոլիկ հոգևորականությունը ձգտում

¹⁹ Լեռ, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1973, էջ 251-252:

էր զբաղվել հոգեորսությամբ, այսինքն՝ «հերձվածող» արևելյան քրիստոնյաներին (հիմնականում հայերին, -Հ.Փ.) կաթոլիկադավան դարձնել՝ կաթոլիկ աշխարհի՝ հեռուն գնացող քաղաքական ծրագրերն իրագործելու նպատակով: Այսպիսով, 1605թ. շահ Աբասի կողմից իրականացված հայերի բռնագաղթը դեպի Պարսկաստանի խորքերը մեծ հարված հասցրեց Նախիջևանի երկրամասի հայ կաթոլիկների համայնքին, չնայած, Հռոմի պապի և եվրոպական պետությունների դեսպանների միջամտությամբ շահը թույլ տվեց հայ կաթոլիկ բնակչությանը վերադառնալ իր մշտական բնակության վայրերը: Մակայն վերադարձավ և իր թալանված ու այրված գյուղերում բնակություն հաստատեց կաթոլիկ բնակչության փոքրաթիվ մասը: Նախիջևանի երկրամասի հայ կաթոլիկների արքեպիսկոպոս Ազարիա Յրիտոնի 1601թ. զեկուցագրով Ազատ-Ջիրանի Բոնա, Յոնա, Գանձակ, Մեծշենու Դարաշամբի մահալի Ապարաներ, Ապրակունիս, Շահապունիք, Սալթաղ, Խոշկաշեն, Դարաղուշ գյուղերում ապրում էր մոտ 1780 տուն կամ 19400 հայ բնակչություն²⁰: Բռնագաղթից հետո՝ 1616թ., Հռոմից ուղարկված Անխել Մարիա Չիտտադինիի կողմից կազմված զեկուցագրի համաձայն, Նախիջևանի գավառի բոլոր տասը գյուղերում միասին հաշվվում էր մոտ 305 կաթոլիկ ընտանիք, այդ գյուղերից՝ Բոնայում հաշվվում էր 1, Սալթաղում 2, Գանձակում 4 ընտանիք, դեպքում, երբ բռնագաղթից առաջ՝ 1601թ., Բոնայում կար 70, Սալթաղում՝ 120, Գանձակում՝ 70 տուն հայ ընտանիք²¹:

Աղյուսակ 2. Հայ կաթոլիկների՝ բռնագաղթի ենթարկված գյուղերի ու բնակչության թիվն ըստ Անխել Մարիա Չիտտադինիի 1616թ. զեկույցի

Գյուղեր	Հայեր		Մահմեդականներ
	Ընտանիք	Մարդ	Ընտանիք
1. Ապարաներ	500	5000	20
2. Ապրակունիս	250	2050	40
3. Բոնա	160	1800	40
4. Սալթաղ	120	1500	
5. Խոշկաշեն	130	1300	20
6. Մեծշեն	50	600	2
7. Գանձակ	70	1000	20
8. Շահապունիք	150	1700	50
9. Դարաղուշ	50	500	1
10. Յոնա	300	3950	
Ընդամենը	1780	19400	193

Թուման-ի Նախիջևանի հայ բնակչության բռնագաղթի կազմակերպումը դրված էր երկրամասի կառավարիչ Մախսուդ սուլթան քեմգերլուի վրա, իսկ Ջուղայի բնակչության տեղահանությունը՝ Թահմասը կուլի բեկի²²: Այստեղից պարզ երևում է շահ Աբասի առանձնահատուկ ուշադրությունն ու վերաբերմունքը Ջուղայի բնակչության նկատմամբ, իհարկե, խոսքը հարուստ վաճառականների ու նրանց ընտանիքների մասին է, քանի որ վերջիներս իրենց վրա էին կրելու Հարավային Պարսկաստանի տնտեսության աշխուժացման հիմնական ծանրությունը: Շահ Աբասի, Ջուղայի հարուստ հայ խոջաների ու նրանց ընտանիքների նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունքի մասին է վկայում Գրիգոր Դարամաղոու հետևյալ տեղեկությունը. «...եւ խնա-

²⁰ *Ephemerides carmelitae, annus XI, Roma, 1960, p. 416-449.*
²¹ *Carlos Alonso, Angel Maria Cittadini, arzobispo de Naxivan, Roma, 1970, pp. 212-215, 231.*
²² *Искандер Мунши. Тарих-и Аламара-и Аббаси, М., 1963, с. 465.*

մարկելով զնոսա առաւել քան զազգայինս իւր, որ են Ջուղայեցիք և այլ բազում գաւառաց մարդիկ, որ կան ի հանգստի ի եովանի թեւոց նորա վերին ակնարկութեամբն, որպէս զհայր գթալով նոցա և որպէս զուստերաց եւ դստերաց մինչև ցայսօր ժամանակի»²³: Ջուղա քաղաքի պատմութեանը սերտորեն կապված էր առևտրի հետ: Հայկական փոքրիկ քաղաքը, սկսած XV դ. կեսերից, իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ, մեծ համբավ է ձեռք բերում որպէս Արևելքի և Արևմուտքի շուկաները իրար հետ կապող կենտրոն: Ջուղայի հայ խոջաները հարուստ ու հայտնի վաճառականներ էին, որոնք մեծ դեր ունեին Արևելքի ու Արևմուտքի առևտրի մեջ, նրանք կարողացան շատ կարճ ժամանակահատվածում հսկայական հարստություն կուտակել: Մակայն իր գոյության ընթացքում Ջուղան չդարձավ համաշխարհային առևտրական քաղաք: Այն մնաց սուկ որպէս պահեստ ապրանքների համար: Հայ վաճառականին Ջուղայի հետ կապում էր միայն այնտեղ ապրող իր ընտանիքը²⁴:

Ջուղայեցիների բռնագաղթը մանրամասնորեն նկարագրում է Առաքել Դավրիժեցին. նա պատմում է, թե ինչպիսի խտրազույն սպառնալիքներով պարսիկ զինվորները իրագործեցին շահի երամանը²⁵, որի ժամանակ տեղահանվեց և բռնագաղթի ենթարկվեց մոտ 3 հազար հայ ընտանիք: Դեռ 1581 թ. առևտրական գործերով Ջուղա այցելած Նյուրեբերգն նշում էր, որ քաղաքում ծխերի թիվը հասնում էր 3 հազարի, իսկ բնակչությունը կազմում էր 15-20 հազար: Տասը տարի անց՝ 1590 թ., մեկ այլ առևտրական-ճանապարհորդ Քարտվայտի տեղեկություններով Ջուղայում կար 2 հազար ծուխ՝ 10 հազար բնակչությամբ²⁶: XVII դարի սկիզբներին Ջուղան ուներ 10-12 հազար բնակչություն²⁷: Ջուղայեցիները հաստատվում են Սպահանում ու կառուցում Նոր Ջուղա արվարձանը, որը XVII դարում, եվրոպացի ուղեգիրների տվյալներով, շուրջ 650 հազար բնակչություն ունեցող մայրաքաղաքին կից, տնտեսապես զարգացած, մոտ 30 հազար բնակիչ ունեցող բնակավայր էր²⁸: Որոշ ժամանակ անց Ջուղայի բնակչության ամենշան մասը՝ 200 ընտանիք, խուսափելով բռնագաղթից, նորից հաստատվում է հայրենի քաղաքում: Մակայն 1606թ. գտրմանը Ջուղայում մնացած բնակչությանը նորից տեղահան անելու համար շահի հրովարտակով Ջուղա է գալիս Համդան աղան. «Եւ եկեալ Համդան աղայն ընդ իւր գօրօք ի Ջուղայ՝ կոչեաց զմնացեալ ժողովուրդն առաջի և խօսեցաւ ընդ նոսա սասախ և բռնութեամբ, եթէ հնազանդեալ անսայք երամանայ թագաւորին ելէք ձերովք ընտանեօք և ստացուածովք զի ի միասին երթիցուք, և թէ ոչ կամիրք գնալ, զարուս և զկարողս ձեր սրով կոտորեմք՝ և զինչս և զընտանիս ձեր ի գերութիւն առնումք: Այլև գնացեալ ի լերինս և ի ձորս տեղիս փայտարէիցն գտին զփայտացեալսն, և բերին ի Ջուղա, և յինանց երկրորդում կիրակէի երկուշաբթ օրն չունեցոցին ի Ջուղայոյ՝ և ուղևորեցին դէպի Թավրէզ»²⁹: Այսպիսով, դատարկվում ու ավերվում է Ջուղան: Այս դեպքերից 68 տարի անց՝ 1673թ. ապրիլի 13-ին, Ջուղա այցելած եվրոպացի ճանապարհորդ Շարդենի տեղեկություններով Ջուղայում ապրում էր 30 ընտանիք, բաւորն էլ՝ հայ³⁰: Իսքանդար Մունշիի հաղորդման համաձայն՝ տեղահանելով Նախիջևանի երկրամասի հայ բնակչությանը, շահ Արասը նրանց տեղափոխում է Դիզմարի ու Դարաղաղի շրջաններ, իսկ Ջուղայի բնակչությանը՝ պարսկական Իրաք և տե-

²³ Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցիոյ, Երուսաղեմ, 1915, էջ 38:

²⁴ С. Тер-Аветисян, Город Дюжуга, Тбилиси, 1937, с. 1-2.

²⁵ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 57-70:

²⁶ С. Тер-Аветисян, նվ.աշխ., էջ 74.

²⁷ Ղ. Ալիշան, Միսական, Վենետիկ, 1893, էջ 410, 413:

²⁸ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. 2, Եր., 1934, էջ 80:

²⁹ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 63:

³⁰ J. Chardin, Voyages en Perse, tom II, Amsterdam, 1730, p. 303.

ղավորում Սպահանի մահանգում³¹, քաղաքաբնակներին բնակեցնելով Սպահան, Քեաշան, Ղազվին քաղաքներում, իսկ գավառաբնակներին Սպահանի շրջակա ավաններում ու Ալնջանի 7, Լնջանի 10, Գանդիմանի և Ջղախոռի 5, Փերխայի և Բուրվարիի 22 գյուղերում: Արբյուրներում տեղեկություններ չկան, թե վերոհիշյալ գյուղերը հայերն իրենք հիմնեցին, թե՛ սրանք պարսկական գյուղեր էին, որտեղից շահ Աբասը տեղահանեց պարսիկներին՝ հայերին բնակեցնելու համար³²: Հայ գաղթականներից 500 տուն բնակեցվում է Ըիրազում³³: Նախիջևան քաղաքից բռնագաղթի ենթարկված հայ բնակչությունը տեղափոխվում է Ֆահրապատ քաղաք³⁴:

Շահ Աբասը բռնագաղթված հայ բնակչության մի մասին բնակեցնում է Գիլանի և Մազանդարանի շրջաններում: Ժամանակի ակամատես հայ պատմագիրներն այս շրջաններ բռնագաղթված բնակչության թվի մասին տեղեկություններ չեն տալիս: Խնդրո առարկա հարցի լուսաբանման համար բավականին արժեքավոր է Շարդենի հետևյալ վկայությունը. «Նա (շահ Աբաս, - Հ.Փ.) փոխադրեց 30 հազար քրիստոնյա ընտանիք և բնակեցրեց Գիլանի ու Մազանդարանի գավառներում»³⁵: Սակայն Շարդենը չի հստակեցնում՝ այդ 30 հազար ընտանիքները բոլորը հայեր էին, թե կային նաև վրացիներ: Ամենայն հավանականությամբ վրացի ընտանիքներ նույնպես եղել են, բայց մեծամասնությունն անկասկած հայ ընտանիք էր: Այնուամենայնիվ, բռնագաղթից հետո՝ հետագա տասնամյակներին, 5 հազար³⁶ հայ ընտանիքների հաջողվեց տարբեր ճանապարհներով վերադառնալ ու բնակություն հաստատել Թուման-ե Նախիջևանի Ազատ-Ջիրանի ու Դարաշանքի մահալների իրենց հայրենի գյուղերում:

Ժողովրդագրական տեղաշարժերը շարունակվեցին նաև հետագա տարիներին: 1617թ. Դրիմի թաթարները 30 հազարանոց բանակով հարձակվում են Նախիջևանի քաղաքների ու գյուղերի վրա և գերելով 30 հազար հայ բնակչություն՝ վերադառնում ու Չոլեքի դաշտում միանում են օսմանյան զորքերին: «Նրանք սերդարի և բուռլի կողմից մեծ պատվի և հարգանքի արժանացան», - գրում է թուրք պատմագիր Իբրահիմ Փեչևանցի³⁷:

XVII դ. ձեռագրերի հիշատակարաններում պահպանված տեղեկությունների համաձայն՝ Թուման-ե Նախիջևանի հայ բնակչության թվակազմի մեջ փոփոխություններ տեղի ունեցան 1630-1639թթ. պարսկա-թուրքական բախումների ընթացքում՝ օսմանյան զորքերի կողմից կատարած գերեվարությունների ու բռնագաղթերի արդյունքում: 1630թ. Վանի Ալի փաշան. «...ելեալ բազում հեծելօր և գնաց ի վերայ Նախշուանայ և շատ աներ ետուր և բազում արիւնահեղութիւն արար և բազում առ և աւար և գերիս բերեալ ի Վան...որ էին թուով երեք հազար...»: Նույն տարում օսմանյան զորքերը Վանից շարժվելով Նախիջևան. «...երկիր քանդեցին, ափրեցան, գառ ու գերին բերին ի Վան, ի Մահմտանք, ի Բերկրի, ի յԱրճէշ, ի Պաղէշ ԴՌ (4000), ԵՌ (5000) հարիւր գերի բերին, թող ոչխար ու տաւար: Մուղ փարթալ աւաղ աւաղ զՀայոց ազգիս ի գերել Տաճկաց: Ով կարէ պատմել կամ ընդ գրով արկանել զաղիտողոսն Հայոց ազգիս»: 1631թ. կազմակերպված հերթական ավերիչ արշավանքի հետևանքով Նախիջևանի երկրամասում բազմաթիվ հայեր սպանվեցին, իսկ կենդանի մնացած բնակչությունը գերեվարվեց. «...ես ի դառնալ սուրբան Մուրատին դօնուկ սուլտան մի Շահապ անուն յոր-

³¹ *Искандер Мунши, 624.աշխ., էջ 465.*

³² Հ. Առաքելյան, *Պարսկաստանի հայերը, Վիեննա, 1911, էջ 31:*

³³ *Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 51:*

³⁴ *Նույն տեղում, էջ 354:*

³⁵ *J. Chardin, Op. cit., p. 320-325.*

³⁶ *Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռագիր N 3478:*

³⁷ *Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Խ. Ա. կազմեց՝ Ա. Սաֆրաստյանը, Եր., 1961, էջ 56:*

ջորջեալ, ժողովեալ ի վերայ իւր զսիննի Տաճիկք աշխարհիս այսմիկ և եկն ի գաւառն Նախիջևանու և դիմեալ ի քարանձաւսն. զոմանս քարավեժ արարեալ ի քրիստոնէից և զոմանս սրախողխող արարեալ և զայլն ձերբակալ արարեալ հանդերձ աւարս առեալ Լանց ի Կարնոյ քաղաք և յերկիրն Հոռոմոյ»³⁸:

Երևանում բողմված բուրքական զորքերը Մուրթուզա փաշայի ղեկավարությամբ 1636թ. արշավում ու գերում են Նախիջևանի երկրամասի հայ բնակչությանը: Դեպքերի ականատես, հայ կաթողիկ քարոզիչ Հակոբ Հիսուսի վկայությամբ. «Մուրթուզա փաշեն գերացուց գաւառս, ԳճԻ (320) գերի Ապարաներո զնաց և զամենայն սպանածն, տարածն, օրլս դուս ելաւ ՌԵՃ (1500) ջանս»³⁹: Ժողովրդագրական տեղաշարժերը շարունակվեցին նաև հետագա տարիներին, սակայն դրանք զանգվածային բնույթ չկրեցին:

Այսպիսով, XVII դ. առաջին կեսին՝ պարսկա-բուրքական բախումների ժամանակ տեղի ունեցած ժողովրդագրական մեծ տեղաշարժերի հետևանքով Նախիջևանի գավառի հայ բնակչության թվաքանակը արագորեն նվազեց: Հայաթափվեցին և ավերակների կույտի վերածվեցին հարյուրավոր բնակավայրեր: Չնայած կազմակերպված բռնագաղթերի պատճառով Նախիջևանի գավառի հայ բնակչության թվակազմում որոշ փոփոխություններ կատարվեցին, սակայն էթնիկական լուրջ տեղաշարժեր տեղի չունեցան, և հայ բնակչությունն շարունակեց էր մեծամասնություն կազմել Նախիջևանի գավառում:

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ДВИЖЕНИЯ АЗАТ-ДЖИРАНСКОЙ И ДАРАШАМБСКОЙ МАГАЛАХ ТУМАН-Е НАХИЧЕВАНА (первая половина XVII века)

Резюме

Г. Паносян

В начале XVII века Нахичеванская провинция являлась армянской однородной областью, большинство населения которой составляли армяне.

В первой половине этого века, за время персидско-турецких столкновений, были внесены изменения в количественный состав всего населения области. Вследствие насильственной миграции, организованной шахом Аббасом I, из 69 населенных пунктов было выведено и отправлено в Персию более 160000 армян, в результате чего в Нахичеванской провинции были разрушены сотни армянских поселений, резко уменьшилось количество армян.

Однако следует отметить, что и после организованной миграции из провинции серьёзных этнических изменений не произошло, и в Нахичевани число живущих армян по-прежнему преобладало над общим количеством населения области.

³⁸ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հ. Բ, կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Եր., 1978, էջ 386, 388, 742:

³⁹ Սանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. Ա, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Եր., 1951, էջ 196: